

*Marek W. Kozak**

KONCEPCJE ROZWOJU TURYSTYKI

Dynamiczny rozwój turystyki przyczynił się do równie szybkiego rozwoju gospodarki turystycznej, stającą się jednym z kluczowych źródeł dochodu. Strategie rozwoju turystyki odwołują się do różnych koncepcji rozwoju ekonomicznego, które pozwalają wyjaśniać wiele zjawisk i procesów, jednak nie wszystkie. Do takich należy kwestia czynników sukcesu: co powoduje, że w zbliżonych warunkach w jednych miejscach obserwujemy szybki rozwój turystyki, w innych nie. Wiele wskazuje na to, że wbrew pokutującym jeszcze tezę o znaczeniu walorów przyrodniczych, większe i rosnące znaczenie mają walory kulturowe i zwłaszcza zagospodarowanie turystyczne (infrastruktura). Wobec takiej zmiany o sukcesie przesądzą dziś przede wszystkim czynniki związane z jakością zasobów ludzkich, elit i przywództwa.

Współcześnie turystyka stanowi jedną z najszybciej rozwijających się i złożonych sfer życia społecznego. Odpowiedzią na oczekiwania dynamicznie rosnącej społeczności turystów jest równie dynamicznie rozwijająca się gospodarka turystyczna, stanowiąca coraz bardziej znaczące źródło dochodów w gospodarce globalnej. Według danych Światowej Organizacji Turystyki ONZ (WTO) globalne dochody z turystyki w ciągu ćwierćwiecza wzrosły z poziomu 100 do 680 mld dolarów (Kowalczyk 2000).

Udział poszczególnych państw i regionów w rozwijającej się turystyce jest wysoce zróżnicowany i zależy od wielu czynników, poczynając od posiadanych walorów turystycznych czy infrastruktury, a na stabilności politycznej i bezpieczeństwie kończąc. Przyjmuje się na ogół, że rozwój turystyki niesie ze sobą liczne korzyści dla obszaru przyjmującego, zwłaszcza korzyści ekonomiczne (dochód, zatrudnienie). Coraz częściej zwraca się jednak uwagę, że rozkład korzyści jest w praktyce mniej oczywisty i nieraz można obserwować transfer znaczącej ich części (zwłaszcza w wymiarze finansowym) z obszarów recepcji do obszarów pochodzenia turystów. Zauważa się także skutki negatywne – dezorganizację społeczności lokalnych, zagrożenia dla środowiska naturalnego, uzależnienie ekonomiczne od jednego sektora gospodarki (Gaworecki 2003).

Do ważnych czynników warunkujących rzeczywiste procesy stymulowania turystyki należą założenia epistemologiczne i teoretyczne leżące u podstaw wdrażanych w życie koncepcji rozwoju turystyki. Koncepcje te, jeśli zostaną zastosowane w praktyce, mogą wywierać w dłuższym okresie znaczący wpływ na bilans zysków i strat płynących z rozwoju turystyki. Przykłady wielu państw i regionów dowodzą, że to właśnie mniej lub bardziej uświadomione koncepcje

* Centrum Europejskich Studiów Regionalnych i Lokalnych EUROREG, Uniwersytet Warszawski.

różnicowały zarówno instrumenty rozwoju turystyki, jak i jego skutki w wymiarze ekonomicznym, społecznym, środowiskowym i przestrzennym.

Koncepcje rozwoju turystyki na ogół nie mają charakteru samoistnego, lecz znajdują oparcie teoretyczne w szerszych koncepcjach rozwoju regionalnego i lokalnego. Więzy między nimi nie były dotąd poddane bliższym badaniom, dlatego też celem niniejszego artykułu jest pokazanie tych relacji.

Cechy turystyki jako złożonego zjawiska powodują, że jest ona przedmiotem zainteresowania wielu dziedzin nauki, co ma wpływ na wielość spotykanych w literaturze podejść badawczych. Generalnie wyróżnia się trzy typy badań:

- podstawowe, kładące nacisk na formułowanie uogólnień i na tej podstawie koncepcji teoretycznych,
- socjologiczne, skoncentrowane na preferencjach i zachowaniach,
- stosowane, dotyczące formułowania zaleceń w zakresie szeroko pojętej polityki turystycznej (rozwój, zarządzanie) (za: Kowalczyk 2000, s. 38).

Zasadniczo współcześnie turystykę postrzega się najczęściej jako narzędzie stymulowania rozwoju ekonomicznego w obszarach słabo rozwiniętych. Światowa Organizacja Turystyki (WTO) w tzw. Deklaracji Manilskiej wskazała, że „turystyka światowa może przyczynić się do powstania nowego międzynarodowego ładu gospodarczego, co pomoże w eliminacji rosnącej luki ekonomicznej między państwami rozwiniętymi i rozwijającymi się i zapewni stałe przyspieszenie rozwoju gospodarczego i ekonomicznego oraz postępu, zwłaszcza w krajach rozwijających się” (WTO 1980).

Zanim przejdziemy do przeglądu teoretycznych koncepcji turystyki, warto prześledzić zmiany, jakie w ciągu ostatnich dziesięcioleci charakteryzowały gospodarkę światową i procesy rozwoju gospodarczego. Zmiany te – jak zobaczymy – z jednej strony generowały wzrost popytu na usługi turystyczne i idący w ślad za tym wzrost podaży, z drugiej zaś przyczyniały się do ujawniania rozmaitych napięć o charakterze społecznym i ekonomicznym, dotyczących zwłaszcza kwestii dystrybucji kosztów i korzyści płynących z rozwoju turystyki. Istotny wymiar tych kosztów to oddziaływanie na środowisko naturalne i kulturowe. Co jednak odróżnia nową gospodarkę od dawnej, przemysłowej?

Już przed laty Alvin Toffler zapowiadał nadejście „trzeciej fali” w rozwoju świata, następującej po fazie rozwoju opartego na wykorzystaniu sił natury oraz fazie industrialnej, determinowanej przez zdolność do wytworzenia energii napędzającej maszynę i urządzenia (Toffler 1997). Ogólny ten schemat mieści w sobie liczne koncepcje ekonomiczne i socjologiczne wyjaśniające rozwój w skali globalnej, a określające współczesną fazę rozwojową postmodernizmu, gospodarkę opartą na wiedzy, fazę informacyjną itp. W istocie wszystkie te określenia odwołują się do kluczowych cech tej fazy, które opisuje się z reguły w formie nowego paradygmatu¹ rozwoju, zatem modelu ujmującego podstawowe czynniki sprawcze rozwoju. W literaturze spotyka się zbliżone, acz różne

¹ Paradygmat pojmowany na sposób Mertonowski, tj. zbiór głównych założeń i twierdzeń danej teorii (tu odniesionej do teorii rozwoju).

ujęcia. Blakely i Bradshaw wyróżniają cztery podstawowe cechy nowej gospodarki.

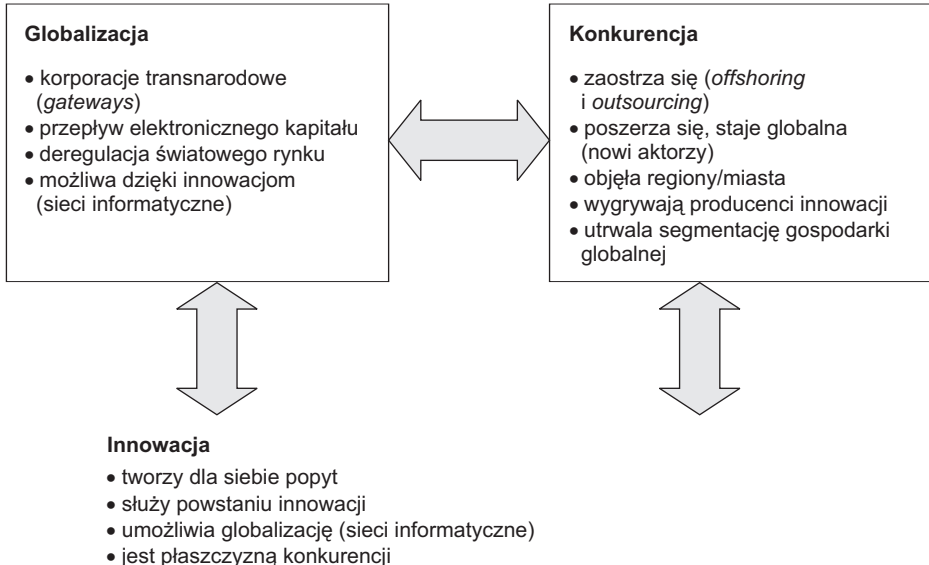
Po pierwsze, jej globalny charakter, co przejawia się zarówno w decyzjach o lokalizacji firm, jak i poszerzaniu konkurencji na obszary technologii informacyjnych i usług, mobilności technologii, globalizowaniu rynku pracy.

Po drugie, nową gospodarkę znamionuje znaczne przyspieszenie procesów: cykl życia produktów uległ skróceniu, a proces zmian technologicznych – przyspieszeniu. Podobnie kwalifikacje zawodowe wymagają stałego podnoszenia, a często wręcz zmiany.

Po trzecie, współczesna gospodarka to gospodarka oparta na wiedzy, co oznacza nie tylko wzrost zatrudnienia w sektorach związanych bezpośrednio z przetwarzaniem informacji, lecz także wzrost wymagań wobec kwalifikacji pracowników.

Po czwarte, rośnie znaczenie sieci. Postępująca specjalizacja firm wiedzie do wzrostu ich uzależnienia (powiązań) z innymi firmami, instytucjami, dostawcami, a zarazem podnosi elastyczność i zdolność do rozwoju (Blakely, Bradshaw 2002, s. 5).

W innych opracowaniach spotyka się podejście koncentrujące się na globalizacji, konkurencji i innowacji, jako trzech ściśle powiązanych czynnikach wchodzących w skład współczesnego modelu rozwoju.

Ryc. 1. Triada współczesnego modelu rozwoju (Gorzelał 2007, s. 184)

Zgodnie z modelem przedstawionym na ryc. 1, rozwojem cieszyć się mogą współcześnie te i tylko te obszary, które są zdolne do uzyskania przewagi konkurencyjnej dzięki swej zdolności do innowacji technologicznej, organizacyjnej czy produktowej (Gorzelał 2007). Dotyczy to w równej mierze gospodarki

turystycznej, jak każdego sektora wytwórczości i usług. Nową cechą współczesnej gospodarki jest włączenie się do procesów konkurencji także obszarów/regionów, którym globalizacja oprócz zagrożeń przynosi szanse. Przejawem tego jest powstanie zupełnie nowej dziedziny marketingu, jaką jest marketing terytorialny (Markowski 1999). Do nowych zjawisk w światowej gospodarce sprzyjającej rozwojowi konkurencji terytorialnej należy *offshoring*, globalna wersja *outsourcingu*, lokująca część (czasem mniej istotną) działalności firm w innych krajach (Blinder 2006).

Proces zwany terytorializacją rozwoju zwiększa zainteresowanie nowymi czynnikami determinującymi szanse rozwoju, to jest czynnikiem instytucjonalnym i kulturowym. Rosnące grono ekspertów zwraca uwagę, że współcześnie system instytucjonalny wyznacza szanse rozwoju poprzez determinowanie możliwości efektywnego wykorzystania zasobów² (własnych i zewnętrznych) (Amin, Thrift 2000; Keating, Koughlin, Deschouwer 2003; Hryniewicz 2004; Kukliński 2007). W nurcie instytucjonalnym szczególnie zapisało się kilku uczonych. Do najbardziej wpływowych należy Michael Porter, twórca koncepcji gron (klastrow) przedsiębiorstw, decydujących się na wybór wspólnej lokalizacji ze względu na płynące z tego dla wszystkich korzyści równoczesnej współpracy i konkurencji (Porter 2001). W koncepcji tej szczególną rolę odgrywają terytorialnie określone (zakorzenione) warunki społeczne i instytucjonalne. Badania fenomenu współpracy i konkurencji w ujęciu terytorialnym przyniosły koncepcję kapitału społecznego wprowadzoną do nauki przez Colemaną, a rozwiniętą na gruncie nauk o rozwoju przez Putnamą, podkreślającego – na podstawie badań w północnych Włoszech – znaczenie wspólnoty społecznej (to nadal kapitał społeczny) jako podstawy rozwoju ekonomicznego (Putnam 1995). Ten sam autor jednak stwierdza, że w Stanach Zjednoczonych rozwój dokonuje się pomimo słabnięcia kapitału społecznego rozumianego jako rozwój społeczeństwa obywatelskiego (Putnam 2000). Nowe światło na kwestię znaczenia kapitału społecznego rzucają także zjawiska zachodzące w północnych Włoszech, gdzie najwyraźniej pod wpływem globalizacji (w tym przypadku globalnej konkurencji) następuje spowolnienie wzrostu i osłabienie konkurencyjności przedsiębiorstw. Jak słusznie zwraca uwagę Tomasz Grosse, nie wszystkie formy kapitału społecznego muszą sprzyjać rozwojowi gospodarce (Grosse 2002). Nie mniej zwolenników gromadzi teoria podnosząca znaczenie kultury (Landes 2005; Harrison, Huntington 2003). W gruncie rzeczy oba te podejścia – kulturowe i instytucjonalne – nie pozostają w sprzeczności, jak bowiem nietrudno zauważyć, kultura wyznacza ramy instytucji, te zaś oddziałują na kulturę.

Listę współczesnych problemów otwiera niewątpliwie wzrost zróżnicowań. O ile jeszcze u progu cywilizacji przemysłowej zróżnicowania w skali globalnej były nieznaczne i zawierały się w przedziale 1:2 (Landes 2005), o tyle w okresie

² Przez zasoby rozumie się tutaj występujące obiektywnie atrybuty środowiska naturalnego i społecznego.

industrialnym i później postępował proces szybkiego różnicowania poziomu rozwoju w skali globalnej, krajowej, a nawet regionalnej. Koncentrowanie się wcześniej omawianych czynników rozwojowych w aglomeracjach wyznaczyło nową oś zróżnicowań terytorialnych (Jałowicki 2000). Dobrze widocznym zjawiskiem jest też relatywne (czasem bezwzględne) ubożenie peryferyjnych obszarów wiejskich, podlegających dezindustrializacji (Blakely, Bradshaw 2002) i depopulacji. Przykładem tego ostatniego zjawiska są zarówno regiony Polski wschodniej, jak i b. NRD, zagrożonej wręcz katastrofą demograficzną na obszarach wiejskich.

Do szczególnie widocznych cech współczesnej gospodarki należy głęboka segmentacja rynku pracy, prowadząca wręcz do podziału na zajęcia pierwszorzędne w danej gospodarce i pozostałe, marginalne z ekonomicznego punktu widzenia, łatwo zastępowalne i nisko płatne. Oczywistym skutkiem tego jest horyzontalny i wertykalny wzrost zróżnicowań dochodowych, prowadzący do nowego masowego zjawiska społecznego, jakim jest chroniczne ubóstwo dotyczące nie tylko osób trwale bezrobotnych, lecz także – co jest zjawiskiem rzeczywiście nowym – osób podejmujących wspomniane już zajęcia marginalne, na tyle źle opłacane i niepewne jako źródło dochodu, że uzależniające od pomocy socjalnej (Hirszowicz, Neyman 2004; Jarosz 2005).

1. Koncepcje rozwoju turystyki na tle koncepcji rozwoju

Próby wyjaśnienia zjawiska rozwoju i leżących u jego podstaw czynników przyczyniały się do powstania wielu, często sprzecznych koncepcji, nie zawsze zasługujących na miano teorii.

W naukach o rozwoju wyróżnić można cztery główne współczesne nurty teoretyczne: modernizacji, zależności oraz rozwoju alternatywnego i neoliberalne. Mimo odmienności opozycyjny charakter koncepcji rozwoju alternatywnego i neoliberalnego wobec dwóch wcześniej wymienionych nurtów pozwala traktować je w kategoriach zbliżonych. Każdy ma charakter historyczny i jest powiązany z pewnym etapem rozwoju i rozumieniem jego krytycznych elementów. Wywodzące się z nich teorie i koncepcje rozwoju turystyki nie doczekały się dotąd wielu odrębnych opracowań, aczkolwiek turystyka jako zjawisko jest przedmiotem zainteresowania rosnącej liczby badaczy reprezentujących różne dziedziny wiedzy.

Do szczególnie ważnych w kształtowaniu koncepcji rozwoju turystyki należą teorie lokalizacyjne, wywodzące się jeszcze z prac podjętych w XIX wieku przez von Thunena i wprowadzających pojęcie renty położenia (Domański 2002). Podejście to było kontynuowane i rozwinięte w pracach Webera, który wskazał czynniki wyborów lokalizacji inwestycji. Na tej podstawie wyróżnił przedsiębiorstwa lokalizowane ze względu na koszty transportu, koszty pracy i tzw. koszty aglomeracyjne (Weber 1909; Szul 2007). W ujęciu tym wybór lokalizacji na podstawie analizy kosztów w ujęciu przestrzennym służył obniżeniu kosztów produkcji. Podwaliny pod ujęcie regionalne rozwoju położyli

Lösch i Christaller, którzy wprowadzili koncepcję ośrodków wzrostu. Lösch zwracał uwagę na przestrzenny wymiar rynku, podkreślając, że koncentracja aktywności ekonomicznej jest jego naturalną cechą, a miejsce centralne dostarcza dóbr i usług na rzecz otaczającego obszaru. Co więcej, może zachodzić proces specjalizacji obszarów specjalnych, zatem ośrodki centralne mogą się znacznie różnić strukturą oferty, a obszary recepcyjne są aktywnym uczestnikiem wymiany (Lösch 1961). Christaller podkreślił hierarchiczny charakter sieci osadniczej, w której nieliczne największe ośrodki świadczą usługi (pełnią funkcję) o największym zasięgu przestrzennym, przy czym są to ośrodki dominujące i kontrolujące strumienie przepływów w kierunku obszarów „niecentralnych”. Christaller jako jeden z pierwszych badaczy przeniósł koncepcje ekonomiczne na sferę badań turystyki. Wyniki tych badań można podsumować następująco:

- miejsca turystyczne rozwijają się i zmieniają w czasie,
- rodzaj gości zmienia się w czasie,
- doświadczenia turysty (i produkt turystyczny) podlegają zmianom w czasie,
- wpływ na miejsce ulega zmianie w czasie,
- od czasu zależy też zaangażowanie się ludności miejscowej,
- w nowych miejscach turystycznych pojawią się nowe cykle (za: Mason 2003, s. 21).

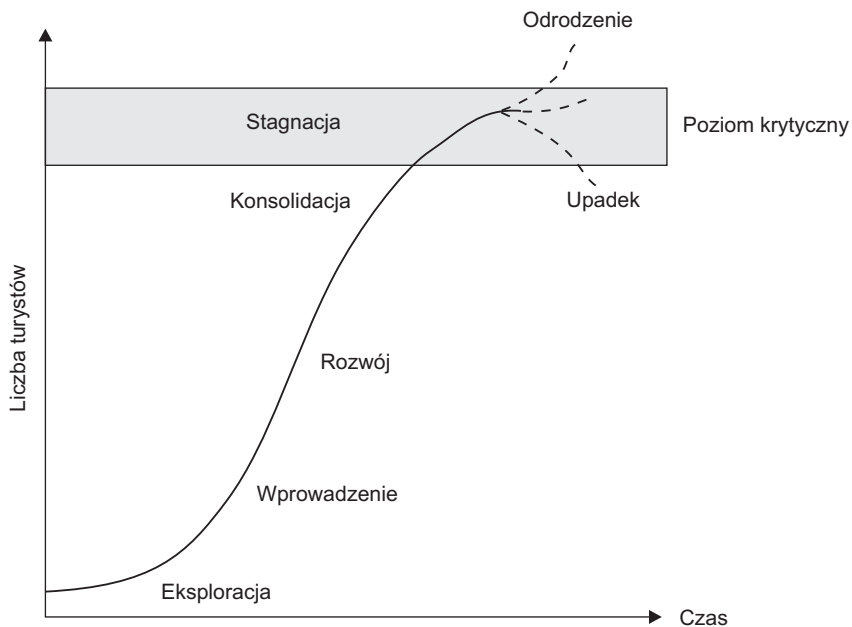
W kształtowaniu się koncepcji rozwoju turystyki istotną rolę odegrała także teoria Marshalla o okręgach przemysłowych, które rozwijają się intensywnie tam, gdzie przedsiębiorcy mogą liczyć na korzyści zewnętrzne, zwłaszcza te związane z działalnością władzy publicznej. Do działań tworzących korzyści dla przedsiębiorców zaliczyć należy zwłaszcza wszelkie bezpośrednie (ulgi, dotacje) i pośrednie (infrastruktura techniczna, edukacja i in.) inwestycje publiczne (za: Szul 2007).

W literaturze przedmiotu spotyka się liczne odwołania do teorii bazy ekonomicznej, zakładającej, że rozwój, zwłaszcza regionalny, zależy od działalności eksportowej (pojmowanej szeroko, jako sprzedaż poza region). Teoria ta daje podstawy prowadzenia polityki rozwoju opartej na promocji wytwarzania dóbr i usług poszukiwanych globalnie, zatem zwłaszcza tzw. wysokiej technologii i produktów zróżnicowanych (Malecki 1997). Oznacza to zarazem potrzebę pozyskiwania wyspecjalizowanych przedsiębiorców i promowania ich wyrobów. W wersji tzw. koncepcji podstawowego produktu zaleca się specjalizację działalności w celu podniesienia konkurencyjności (Grosse 2002).

Szeroką grupę koncepcji rozwojowych tworzą teorie odwołujące się do klasycznej już koncepcji biegunów wzrostu Perroux. Według niej rozwój ekonomiczny podlega procesom koncentracji obejmującym takie czynniki jak kwalifikacje, kapitał, czynniki produkcji, innowacje. Zgodnie z tą koncepcją próbuje się do dziś budować ośrodki wzrostu typu parków przemysłowych, technologicznych czy wręcz technopoli. Początkowo była to koncepcja aprze-strzenna, ograniczająca się do najnowocześniejszych przedsiębiorstw i branż. Jak zwracano uwagę, stanowią one koło zamachowe gospodarki, jednakże za-

razem uzależniają od swej polityki słabsze podmioty. Koncepcja ta dała podstawy rozwojowi licznych innych koncepcji zależności, przy czym dla jednych była świadectwem nieprawidłowości, wręcz niesprawiedliwości w gospodarce globalnej, dla innych zaś rekomendacją dla polityki rozwoju, by tworzyć bieguny wzrostu i w ten sposób przyczyniać się do poprawy sytuacji na obszarach i w państwach słabo rozwiniętych. Turystyka jest branżą dobrze rokującą dla transferu i stymulowania rozwoju i w skali świata coraz chętniej korzysta się z tego modelu.

Do bardziej znanych koncepcji tej grupy należy model rdzenia i peryferii Johna Friedmanna, głoszący, że najbardziej konkurencyjne przedsiębiorstwa gromadzą się w nielicznych regionach, głównie metropoliach, które dominują nad swym otoczeniem (peryferiami). Zdaniem Gunnara Myrdala procesy koncentracji rozwoju prowadzą nieuchronnie do przyspieszonego rozwoju obszarów rozwiniętych i stagnacji obszarów biednych, co przybierać ma formę błędnego koła, które przerwać może tylko interwencja publiczna na obszarach słabo rozwiniętych (Grosse 2002). Do teorii polaryzacji zalicza się także koncepcje Schumpetera (twórcy pojęcia polaryzacji sektorowej), Paelincka, który wyróżnił wymiar techniczny, dochodowy, psychologiczny i geograficzny polaryzacji, Boudeville'a (jego zdaniem polaryzacja sektorowa przyczynia się do polaryzacji regionalnej) czy Pottera, który wypromował pojęcia osi rozwoju powstających na szlakach komunikacyjnych łączących ogniska rozwoju (Stawasz 2004).

Ryc. 2. Model ewolucji obszaru (miejsca) turystycznego Butlera (za: Kowalczyk 2000, s. 46)

Do najważniejszych doktryn rozwoju turystyki należy wywodząca się z kręgu koncepcji centrum–peryferie czy biegunów wzrostu hipoteza cyklu ewolucji obszaru turystycznego sformułowana przez Butlera (1980). Odwołując się do znanego modelu cyklu życia produktu, Butler wyróżnił 6 etapów zachodzących w procesie ewolucji miejsca turystycznego (ryc. 2). Koncepcja ta dała impuls wielu innym badaniom weryfikacyjnym, generalnie – acz nie zawsze w pełni – potwierdzającym kierunek i charakter ewolucji.

W fazie pierwszej dokonuje się eksploracja obszaru przez niewielką liczbę turystów, co nie ma większego wpływu na lokalną społeczność.

W fazie drugiej, wprowadzenia, wzrost liczby odwiedzin przekłada się na powstanie nowych źródeł dochodu dla części mieszkańców.

W fazie trzeciej, rozwoju, funkcja turystyczna stopniowo staje się jednym z głównych źródeł utrzymania miejscowej ludności, a liczba turystów może przekroczyć liczbę mieszkańców. Poważnej presji w związku z inwestycjami poddane jest środowisko przyrodnicze, a wśród inwestorów często dominują podmioty zewnętrzne.

Faza czwarta, konsolidacji, wiąże się z dominacją funkcji turystycznej w lokalnej gospodarce, co może przyczyniać się do konfliktu interesów (por. Derek 2007).

Faza piąta, stagnacji, jest fazą krytyczną dla przyszłości miejsca. Zahamowanie przyrostu liczby turystów rodzi napięcia społeczne i ekonomiczne, a skutkiem tego może być upadek funkcji turystycznej lub też jej odrodzenie, często w nowej formie (Kowalczyk 2000).

W kolejnej publikacji Butler ponownie zabrał głos w sprawie użyteczności swego modelu cyklu życia miejscowości turystycznej, jednoznacznie podkreślając jego uniwersalizm. Jednocześnie zaznaczył, że czynnikiem kluczowym dla przebiegu cyklu jest zarządzanie, zwłaszcza w krytycznej fazie stagnacji (za: Mason 2003).

Ze względu na skutki przedstawianych powyżej koncepcji dla możliwych działań polityki rozwoju wszystkie je możemy określić teoriami rozwoju odgórnego (stymulowanie rozwoju możliwe tylko poprzez działania władzy publicznej w makroskali). Przyjmuje się, że można zapoczątkować rozwój punktowy, tworząc bieguny wzrostu, dzięki którym nastąpi proces dyfuzji rozwoju na okoliczne obszary lub pasma rozwojowe. Jednak już niektóre z tych koncepcji (np. te wywodzące się z teorii zależności) kwestionowały użyteczność takich działań, podkreślając brak dyfuzji bądź też jednostronność korzyści. Także doświadczenia wielu państw dowiodły, że decyzje lokalizacyjne i inne działania władz zmierzające do ożywienia i rozwoju obszarów słabo rozwiniętych często bazowały na błędnych przesłankach wynikających z nierozumienia zmian zachodzących w gospodarce, słabych kadr, oporu materii czy właśnie z nieodpowiedniego paradygmatu rozwoju. Za przykład należy uznać nieudane próby industrializacji Polski wschodniej po wojnie.

W efekcie na popularności zaczęły zyskiwać wspomniane już koncepcje rozwoju endogenicznego, odwołujące się do potrzeby wykorzystania własnych

zasobów (też kulturowych i przyrodniczych) jako podstawy rozwoju. W tym wątku mieści się również koncepcja eksponująca znaczenie jakości otoczenia instytucjonalnego (Stawasz 2004). Nie ma przekonującego dowodu, że koncepcje endogeniczne, oddolne, wyparty te bardziej tradycyjne, odgórne. Niewątpliwie przyczyniły się jednak do zmiany paradygmatu, co nie pozostało bez wpływu na zmiany w koncepcjach rozwoju turystyki, zgodnie z którymi turystykę masową (formalną) w coraz większym stopniu zastępują różne formy turystyki nieformalnej, aktywnej, zindywidualizowanej, czasem wręcz niszowej. Wynika to pierwotnie oczywiście bardziej ze zmiany popytu niż paradygmatu. Zmiany dotyczą także form zagospodarowania turystycznego: na obszarach o dużych walorach przyrodniczych unika się budowania wielkich hoteli w formie bloków, dając pierwszeństwo niewielkim budynkom wtopionym w krajobraz. Zmiany te są procesem powolnym, ale łatwo zauważalnym. W rosnącym stopniu poszukuje się też takich instrumentów rozwoju, które optymalnie łączą korzyści płynące z rozwoju egzo- i endogenicznego.

Na uwagę zasługuje popularna zwłaszcza w socjologii teoria dwóch sektorów turystycznych Cohena (1972) kładąca nacisk na istnienie dwóch typów podmiotów turystycznych: formalnych i nieformalnych. Zgodnie z tym podejściem turyści korzystający ze zinstytucjonalizowanej, formalnej oferty są bardziej odizolowani od społeczności lokalnej i korzystają z oferty noclegowej słabo powiązanej z lokalną gospodarką. Rozróżnienie to pozwala mówić o istnieniu *per analogiam* dwóch sektorów gospodarki turystycznej, przy czym zdaniem badaczy rola tego drugiego, choć oferującego często rozproszone, ale znaczące uzupełnienie wobec oferty dużych operatorów, jest słabo rozpoznana i niedoceniona przez władze publiczne (Suprewicz 2005).

Turystyka jako spotkanie kultur jest koncepcją odwołującą się do jednej z podstawowych teorii socjologicznych, teorii wymiany (Sztompka 2002). W procesie interakcji turystów i społeczności przyjmującej dokonuje się wymiana informacji i wartości, a w efekcie następują zmiany osobowościowe i postaw po obu stronach. Na ogół przyjmuje się, że większe zmiany, nie tylko w sferze symbolicznej, zachodzą w środowisku recepcyjnym, ale nie brak i przykładów intensywnych oddziaływań w drugą stronę. Zdaniem Krzysztofa Przeclawskiego skala i charakter tych zmian zależy od trzech czynników:

- cech turystów,
- cech społeczności przyjmującej (recepcyjnej),
- mechanizmu zetknięcia obu zbiorowości (Przeclawski 1979).

Warto podkreślić, że zarówno charakter tych kontaktów, jak i ich skutki po obu stronach nie mają charakteru niezmiennego w czasie.

Teoria percepcji przestrzeni turystycznej oparta jest na założeniu, że ruch turystyczny jest generowany przez mieszkańców miast, zatem zachowania turystów zależą przede wszystkim od ich percepcji otoczenia pozamiejskiego (Miossec 1977). Na tej podstawie prowadzone są analizy i modele ruchu turystycznego, do pewnego stopnia także opracowywane są prognozy ruchu (Liszewski 1995).

Tab. 1. Turystyka jako czynnik rozwoju

	Modernizacja	Zależność/ Strukturalizm	Neoliberalizm ekonomiczny	Rozwój alternatywny
Skala i kontrola rozwoju				
Orientacja	gospodarka	gospodarka	gospodarka	zrównoważenie
Skala rozwoju	wielka	wielka/mała	wielka	mała
Tempo rozwoju	szybkie	szybkie	szybkie	rosnące
Dystrybucja gospodar- cza	stymulowanie przedsiębiorczo- ści (<i>trickle down</i>)	lokalna własność	SALP*	lokalna własność
Planowanie	odgórne	odgórne	odgórne	oddolne
Zaangażowanie lokalne	ograniczone	wysokie	ograniczone	wysokie
Własność	zagraniczna	lokalna	zagraniczna	lokalna
Kontrola	zewnątrzna	wewnętrzna	zewnątrzna	wewnętrzna
Rola rządu	duża/mała	duża	mała	duża/mała
Pochodzenie zarząd- ców	zagraniczne	krajowe	zagraniczne	krajowe
Rodzaj zakwaterowania	enklawa	mieszane	enklawa	mieszane
Rozkład przestrzenny	skoncentrowany	zmienny	skoncentrowany	rozproszony
Typ turystyki	masowy	mieszany	masowy	specjalny
Marketing	<i>package tours</i>	mieszany	<i>package tours</i>	niezależny
Typ zatrudnienia	oficjalne	nieoficjalne/ oficjalne	oficjalne	nieoficjalne/ oficjalne
Wyposażenie w infrastrukturę	wysokie	wysokie/niskie	wysokie	niskie
Wkład kapitałowy	wysoki	wysoki/niski	wysoki	niski
Transfer technologii	wysoki	mieszany	wysoki	mieszany
Więzi ze środowiskiem i społecznością				
Wykorzystanie zasobów	wysokie	wysokie/niskie	wysokie	niskie
Ochrona środowiska	niska	mieszana	niska	wysoka
Integracja	niska	wysoka	niska	wysoka
Więzi międzysektorowe	słabe	silne	słabe	silne
Świadomość kulturowa	eksploatacyjna	ochronna	eksploatacyjna	ochronna
Rozwój instytucjonalny	niski	wysoki	niski	wysoki
Dopasowanie do miejsca	niskie	wysokie	niskie	wysokie
Zdolność adaptacyjna	niska	niska	niska	niska

* *Structural Adjustment Lending Programme* (BŚ, MFW).

Przedstawiona w tabeli 1 charakterystyka turystyki jako czynnika rozwoju zwraca uwagę na zależność tej charakterystyki od przyjętego paradygmatu rozwoju. Poddane ocenie zmienne odnoszą się zasadniczo do układu globalnego, jednakże mają także zastosowanie do układów regionalnych i lokalnych. Przeprowadzony podział nie jest (i nie może być) w pełni ostry, choć w sumie dobrze ilustruje główne różnice w doktrynach rozwoju turystyki. W praktyce w skali globalnej spotykamy zarówno równoległe przykłady wyraźnie odmiennych geograficznie podejść, jak i formy eklektyczne, zawierające w sobie elementy różnych doktryn. Stosunkowo najbardziej wyrazista w swej odmienności jest koncepcja rozwoju alternatywnego, zorientowana na turystę świadomego swych zainteresowań, indywidualną usługę wykorzystującą dostępne zasoby lokalne, usługę świadczoną przez lokalny podmiot zarejestrowany lub nie. Stosunki między dostawcą usług a turystą mają tu charakter bezpośredni, osobisty, a szacunek dla środowiska przyrodniczego i kulturowego jest ważnym wyróżnikiem. Można zadać pytanie, w jakim stopniu jest to nowy typ turystyki, w jakim zaś jedynie opatrzona ideologią pierwsza, eksploracyjna faza cyklu jej rozwoju, prędzej czy później prowadząca do fazy dojrzałej. Za tym pierwszym przemawia fakt, że nawet w masowej turystyce wypoczynkowej wyraźna jest tendencja do odwrótu od gigantomanii lat 60. i 70., redukcja skali obiektów turystycznych, różnicowanie oferty i odwoływanie się do wartości ekologicznych. Także rozwój tzw. turystyki niszowej, w znacznej części ekoturystyki, zaznacza nowy trend. Z drugiej jednak strony miejsca jeszcze do niedawna będące przedmiotem eksploracji niewielu i niewielkich grup turystów o cechach eksploratorów i odkrywców stają się celem coraz szerszych strumieni turystów oczekujących zróżnicowanych i wysoko rozwiniętych usług turystycznych, prędzej czy później wkraczając w fazę turystyki masowej, dojrzałej (choć bardziej wrażliwej na środowisko recepcyjne, niż to bywało niegdyś). Jaka więc jest dzisiejsza turystyka? Jaka czeka ją przyszłość?

2. Turystyka – trendy

Trwający od przeszło pół wieku dynamiczny rozwój turystyki zmusza do refleksji nad ograniczeniami i szansami jej dalszego wkładu w rozwój ekonomiczny i społeczny. Butler (1990) zwraca uwagę, że ani turystyka masowa nie musi być pozbawiona kontroli i zagrażająca szeroko pojmowanemu środowisku, ani też przedsięwzięcia ekoturystyczne (alternatywne) na małą skalę niekoniecznie spełniają wymogi zrównoważonego rozwoju (w sensie ekologicznym). Każdy z tych ogólnych typów turystyki wymaga odrębnej oceny.

Ze względu na tło polityczne i społeczne współczesna turystyka – jak już widzieliśmy na przykładzie koncepcji jej rozwoju – ma wyraźnie dwoisty charakter. Składa się na to konflikt między pozytywnym, miejscami neoliberalnym podejściem reprezentowanym przez UNWTO i inne rozwojowe organizacje międzynarodowe a oskarżeniami ich o globalny imperializm wiodący do eksploatacji państw i regionów słabiej rozwiniętych. Wymiar drugi dotyczy

podziału walorów na przyrodnicze i kulturowe. Z punktu widzenia wpływu na ochronę środowiska w obu typach turystyki obserwuje się odmienne trendy.

Zacznijmy od turystyki masowej. W jej nurcie wypoczynkowym, związanym z letnimi wyjazdami nad wodę (słoną i słodką) i zimowymi w góry, obserwujemy tendencje do wzrostu znaczenia form turystyki aktywnej (Kowalczyk 2000). Dyscypliny jeszcze do niedawna będące domeną sportowców dziś uprawiane są przez coraz liczniejsze grupy turystów (żeglarstwo morskie, parolotniarstwo, wspinaczka, *kitesurfing*). Jednocześnie baza noclegowa podlega przekształceniom w wielofunkcyjne centra zdolne do obsługi każdego typu masowego turysty i oferujące bardzo zróżnicowane formy spędzania wolnego czasu, niezależnie od warunków pogodowych. Część tych usług świadczona jest bezpośrednio przez podmiot, część przez współpracujące wyspecjalizowane firmy w otoczeniu. Skutki ingerencji w środowisko, dzięki nowym technologiom i standardom ochrony, mogą być jednak lepiej kontrolowane niż dotąd.

Podobną ewolucję przechodzi też turystyka rozwijana dzięki zasobom kulturowym, realizowana głównie w miastach, gdzie dużą wagę przywiązuje się do zachowania i kultywowania tradycji kulturowych oraz różnicowania produktów turystycznych w celu dopasowania do różnych i zmiennych oczekiwań turystów. W szerszym ujęciu obejmuje ona także turystykę biznesową, stanowiącą szczególnie dynamiczny i dochodowy sektor turystyki (Kowalczyk 2000). Na obszarach miejskich, zwłaszcza w wielkich miastach, wyraźnie widać coraz bardziej planową działalność turystyczną, koordynowaną na szczeblu ogólnym, współfinansowanym zarówno przez podmioty turystyczne (hotele, biura), jak i przez władze miejskie, integrującą promocję turystyki z promocją gospodarczą miasta w ogóle. Zazwyczaj proces ten zaczyna się od stworzenia ogólnego systemu informacji turystycznej, by stopniowo obejmować także systemy promocji, marketingu czy rezerwacji. Złożoność oferty środowiska miejskiego pozwala na daleko idącą specjalizację produktów, w sumie jednak składających się na megaprodukt.

Inny wymiar postępującej koordynacji to tworzenie w odpowiedzi na procesy globalizacji rozległych sieci usługodawców, sojuszy i innych form koncentracji działalności rynkowej. Szczególnie widoczne jest to na przykładzie linii lotniczych, gdyż w efekcie deregulacji i obniżenia kosztów i cen nastąpiła niezwykle koncentracja rynku w rękach niewielu stowarzyszeń kontrolujących większość rynku globalnego poprzez sieć powiązań. Korzyści wynikające z procesów globalizacji w turystyce w pierwszej kolejności wpłynęły na obszary recepcyjne już dysponujące rozwiniętymi zasobami (kadry, infrastruktura, produkty) i zdolne dostosować się do zmian rynku (Bianchi 2004). Pomimo rosnącego zróżnicowania w turystyce i nowych, wyspecjalizowanych form jej uprawiania, w układzie globalnym turystyka na razie nie przyczynia się do zmiany podziału w dostępie do światowych zasobów i dochodu. Głównymi beneficjentami są kraje wyżej rozwinięte, z jednej strony generujące główne strumienie ruchu turystycznego, z drugiej zaś kontrolujące światową gospo-

darke turystyczną, co powoduje, że tylko ograniczona część zysków branży zostaje w regionach i krajach słabo rozwiniętych. Istnieją przykłady państw, które znacznie zwiększyły swój udział w dochodach z turystyki (Izrael, Turcja, Chiny), trudno jednak z pewnością uznać, że to gospodarka turystyczna stała się siłą napędową ich gospodarek. Zapewne bliższa prawdzie jest teza, że rozwój gospodarki turystycznej towarzyszy ogólnemu rozwojowi kraju i korzysta z przemian społecznych, rosnącego dochodu mieszkańców i zmiany stylu życia w kierunku kultury wolnego czasu. W pewnym stopniu jest odpowiedzią na popyt, w pewnym kreuje go przez rozwój nowych produktów.

O ile w turystyce masowej coraz lepsze efekty przynosi kontrola jej skutków dla otoczenia (notabene nie tylko naturalnego, lecz także społecznego), o tyle turystyka małoskalowa (alternatywna), mimo że promowana jako bardziej przyjazna środowisku kulturowemu i przyrodniczemu, niesie ze sobą rozmaite konsekwencje. Turystyka masowa ma bowiem znaczną tendencję do koncentracji na ograniczonych obszarach, często zurbanizowanych, co sprzyja jej kontrolowaniu, turystyka alternatywna prowadzi zaś do penetracji obszarów słabo dostępnych, położonych z dala od dużych ośrodków miejskich i turystycznych. Zwolennicy ekoturystyki koncentrują się na zjawiskach korzystnie odróżniających ją od turystyki masowej (Zaręba 2006). W rzeczywistości ekoturystyka oznacza także ingerencję na terenach nieprzygotowanych do pełnienia funkcji turystycznej, gdzie nawet niewielki ruch może spowodować znaczne skutki, nie tylko korzystne. Tak jest np. z wyprawami na najwyższe szczyty górskie: niewielu wspinaczy w ciągu zaledwie kilkunastu lat doprowadziło do niezwykłego zanieczyszczenia Himalajów. W mniejszej skali istotnym problemem może być rozwój turystyki (np. agroturystyki) na rzadko zamieszkałych terenach (np. górskich), gdzie zapewnienie bezpiecznej dla środowiska gospodarki ściekowej przy znacznym rozproszeniu sieci osadniczej może się okazać trudne, a nawet niemożliwe ze względu na koszty. W gruncie rzeczy turystyka alternatywna w praktyce często jest jedynie świadectwem pierwszych faz omawianego Butlerowskiego modelu rozwoju turystyki, poprzedzających etap turystyki masowej. Problem z turystyką alternatywną, zwłaszcza z jej formami eksploracyjnymi, polega na tym, że coraz częściej dotyka ona ekosystemów peryferyjnych, często odznaczających się wysoką wrażliwością na ingerencję zewnętrzną i ograniczonymi zdolnościami regeneracji (np. rafy koralowe). Zjawisko to ma wpływ także na izolowane od świata społeczności lokalne, dla których początek ruchu turystycznego bywa też zapowiedzią ich dezintegracji, a nawet anihilacji. Turystyka alternatywna generuje rozmaite niewielkie – w porównaniu z masową – skutki lokalne, jednakże w skali lokalnej ich znaczenie może być ogromne (Butler 1990). Na uwagę zasługuje również dynamiczny rozwój specyficznej formy turystyki alternatywnej, jaką jest turystyka niszowa, związana z zainteresowaniem obiektami, które z trudem mieszczą się w głównym nurcie turystyki (londyńskie toalety, paryskie kanały czy wstydlia, ale realna seks-turystyka). Do tego dodać należy tzw. *event-tourism*, związany np. z wystawami malarstwa, „turniejami rycerskimi”, odtwarzaniem wydarzeń historycznych

itp.³ Próby prostego przeciwstawiania (niepożądaney) turystyki masowej zalecanej przez wielu turystyce alternatywnej są nie w pełni zasadne.

Andrzej Kowalczyk zwraca uwagę, że w najbliższych latach w turystyce pojawiają się nowe zjawiska (moim zdaniem już są widoczne):

- równoległe występowanie „globalizacji” i „lokalności” (rozwój turystyki dalekodystansowej i alternatywnej),
- przekształcenia typowego produktu turystycznego w celu spełniania oczekiwań w zakresie rozrywki, silnych wrażeń, kształcenia,
- wzrost znaczenia technologii informatycznych,
- skrócenie czasu podróży,
- wzrost polaryzacji upodobań turystów (oczekiwanie wysokiego komfortu *versus* chęć przeżycia przygody), co nasili konflikt między turystyką masową a alternatywną,
- miejsca odwiedzane będą często „mało atrakcyjne” w tradycyjnym ujęciu,
- utrzyma się atrakcyjność niektórych kierunków ruchu turystycznego,
- duże znaczenie mieć będą turyści z Azji (Kowalczyk 2000, s. 263).

Nie ma wątpliwości, że podobnie jak zmienia się turysta w globalizującym się świecie, tak zmienia się gospodarka turystyczna i jej (mega) produkt, coraz bardziej zróżnicowany, ale zarazem przybierający charakter coraz bardziej pakietowy i sieciowy. Wiele wskazuje na to, że nie ma i nie będzie uniwersalnej formuły rozwoju turystyki, która sprawdzałaby się we wszystkich miejscach i okolicznościach.

3. Czynniki sukcesu w rozwoju turystyki

Omawiane dotąd koncepcje teoretyczne rozwoju turystyki akcentowały rozmaite aspekty jej funkcjonowania, stosunkowo rzadko jednak podejmowały głębiej wątek zarządzania i czynników sukcesu w rozwoju turystyki. Tradycyjnie przyjmuje się, że podstawą rozwoju turystyki są zasoby (walory) przyrodnicze lub kulturowe, często dając zresztą niczym nieuzasadnione pierwszeństwo walorom przyrodniczym. Tymczasem statystyka ruchu turystycznego wyraźnie wskazuje, że w kraju takim jak Polska gospodarka turystyczna rozwija się szczególnie dynamicznie w wielkich ośrodkach miejskich (Kozak 2006). Co więcej, w znacznie mniejszym stopniu niż turystyka wykorzystująca zasoby przyrodnicze ma ona charakter sezonowy. Jest też mniej wrażliwa na zjawiska pogodowe, a to dzięki dostępności licznych i zróżnicowanych produktów. Niezależnie od tego, jakie zasoby są podstawą rozwoju turystyki, coraz częściej mamy do czynienia z sytuacją, gdy gospodarka turystyczna rozwija się w miejscach, gdzie nigdy nie istniały żadne zasoby, pozwalające oczekiwać jej rozwoju. Najlepszym tego przykładem jest Las Vegas, założone na całko-

³ Otwarte pozostaje pytanie o granice rozwoju tego typu turystyki – np. czy mieszczą się w akceptowalnych granicach złoty „miłośników” (?) II wojny światowej w mundurach i ze sprzętem SS? W Niemczech jest to karalne. Czy grozi nam raczej komercjalizacja martyrologii II wojny światowej?

witym pustkowiu, z dala od jakichkolwiek atrakcji i od początku budowane jako ośrodek turystyczny, czy też Dubaj, wyznaczający standardy w turystyce siedmiogwiazdkowej. Przykład ten rodzi pytanie o czynniki powodujące, że wśród odznaczających się zbliżonymi cechami miejsc jedne odnoszą spektakularny sukces w rozwoju turystyki, inne zaś pozostają zapomniane lub grają drugorzędne role.

Punktem wyjścia do rozważań nad czynnikami sukcesu w rozwoju turystyki są koncepcje omawiające czynniki rozwoju ekonomicznego. Do najczęściej spotykanych należy zaliczyć te oparte na podstawowych aspektach działalności społeczno-ekonomicznej:

- 1) czynniki ekonomiczne (kapitał, popyt, dochody ludności i zyski przedsiębiorstw, zatrudnienie, nakłady inwestycyjne, wydajność pracy, specjalizacja produkcji, *management*),
- 2) czynniki społeczne (struktura konsumpcji, procesy urbanizacji, świadomość regionalna, wykształcenie, aktywność i postawy przedsiębiorczości, funkcjonowanie samorządów terytorialnych),
- 3) czynniki techniczne i technologiczne (struktura aparatu wytwórczego, zaplecze badawcze i wdrożeniowe, zróżnicowanie produkcji, przemysł wysokiej technologii, jakość produkcji, innowacyjność techniczna i produktowa, infrastruktura techniczna),
- 4) czynniki ekologiczne (ochrona środowiska, racjonalne gospodarowanie zasobami, stosowanie obiegów zamkniętych),
- 5) czynniki polityczne (charakter władzy, jej kompetencje i akceptacja społeczna) (Bagdziński 1994).

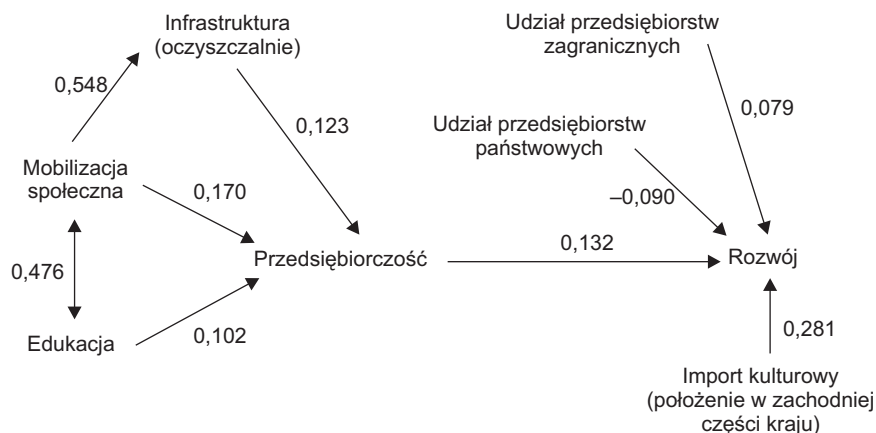
Inne podejście odwołuje się do walorów użytkowych danego obszaru dla przedsiębiorstw i ludzi. Zgodnie z nim czynniki najważniejsze to:

- 1) dotyczące zasobów: surowców, kwalifikacji siły roboczej, tradycji produkcyjnych, obiektów i zagospodarowania infrastrukturalnego,
- 2) wpływające na walory popytu (siła nabywcza ludności, dostępność do rynków zewnętrznych, struktura popytu),
- 3) determinujące atrakcyjność obszaru dla instytucji i potencjalnych mieszkańców (zagospodarowanie przestrzenne, dostępność usług, stan środowiska, bezpieczeństwo publiczne, możliwość uzyskania pracy, dostępność komunikacyjna),
- 4) związane z usługami instytucji (otoczenia biznesu, obsługi mieszkańców) (Kot 2003).

Zgodnie z dotąd przedstawionymi klasyfikacjami można powiedzieć, że im wyższe nasycenie wyróżnionymi czynnikami (i wyższa ich jakość), tym lepiej. W zasadzie można się z tym zgodzić, jednakże nie bez wyjątków, biorących się stąd, że choć założenia te są słuszne na poziomie ogólnym, to nie dają odpowiedzi na pytanie, co powoduje, że spośród obszarów o podobnej charakterystyce jedne zaczynają się dynamicznie rozwijać, inne zaś nie.

Interesujących wyników dostarczyły obszerne badania czynników rozwoju zrealizowane w Polsce w drugiej połowie lat 90. (ryc. 3). Analiza zgromadzo-

nych danych pozwoliła ustalić, że rozwój gospodarczy jest stymulowany przez następujące czynniki: przedsiębiorczość, wykształcenie, mobilizację społeczną oraz import kulturowy, przy czym zmienne sterujące (kluczowe) to wykształcenie i mobilizacja społeczna (Hryniewicz 1998).

Ryc. 3. Model rozwoju gospodarczego (Hryniewicz 1998, s. 66) (współczynniki regresji standaryzowanej)

Od nich głównie zależy tempo rozwoju. W badaniu uwzględniono także problematykę źródeł sukcesu w rozwoju, bazując na analizie wcześniej wymienionych już czynników. Zdaniem badaczy ośrodki lokalne, które odniosły udokumentowany sukces rozwojowy, zawdzięczają go odpowiedniej kombinacji:

- gotowości społeczności lokalnych do wyłaniania liderów, którzy potrafili przekonać wyborców do swoich projektów i umiejętności sterowania rozwojem gmin;
- zdolności liderów do stworzenia odpowiedniego zaplecza w postaci elity lokalnej wspierającej ich działania;
- powstaniu instytucji wspomagających przedsiębiorczość lokalną;
- rozwojowi stowarzyszeń „aktywizujących społeczność i kształtujących obywatelskie postawy” (Gorzela, Jałowiecki 1998, s. 150).

Na uwagę zasługuje konstatacja, że w żadnym ze zbadanych prężnie rozwijających się ośrodków nie rozwinęła się w pełni partycypacja społeczna, a w każdym razie nie obejmowała ona procesów decyzyjnych w zakresie polityki rozwoju lokalnego.

W zbliżonym kierunku rozwijała swe analizy czynników sukcesu Irena Pietrzyk, podkreślając znaczenie skutecznego lokalnego przywództwa, szerokie współuczestnictwo ludności w podejmowanych działaniach, zdefiniowanie strategii, wstępną ocenę celów, słowem – czynniki niematerialne (Pietrzyk 2000).

Liczne, choć rozproszone świadectwa empiryczne przekonują, że w indywidualnych przypadkach posiadanie walorów turystycznych nie musi przesądzać o sukcesie: podobne do siebie ośrodki (w rozumieniu położenia i dostępnych wa-

lorów) osiągają znacząco różne wyniki (Gołdap i Olecko; Supraśl i Drohiczyn; Kołobrzeg i Międzyzdroje). Generalnie rzecz biorąc, dysponowanie potencjałem turystycznym, podobnie jak bliskość aglomeracji, pozytywnie wpływa na zamożność gmin (Gorzelański, Jałowiecki 1998), potwierdzając tezę o potencjale rozwojowym tkwiącym w gospodarce turystycznej.

Analizy prowadzone na poziomie regionalnym wskazują, że rozwój turystyki zależy od następujących grup czynników.

Po pierwsze, czynników wyznaczających atrakcyjność turystyczną regionów:

- a) poziom rozwoju infrastruktury, zarówno turystycznej, jak i warunkującej dostępność atrakcji turystycznych,
- b) stan i charakter walorów regionalnych służących rozwojowi turystyki (kultura materialna, walory przyrodnicze).

Po drugie, czynników związanych ze sferą regulacji: miejsce i rola gospodarki turystycznej w polityce rozwoju danego obszaru (Kozak 2006).

Istotnym i bodaj jedynym w miarę obiektywnym miernikiem atrakcyjności turystycznej jest aktywność w wykorzystaniu infrastruktury udostępniającej walory, które stanowią przedmiot zainteresowania turystów (*Preparatory Study...* 2006).

4. Wnioski

Turystyka jest jedną z najbardziej charakterystycznych cech współczesnej cywilizacji, miarą globalizacji, wzrostu zamożności i zmieniających się potrzeb ludzkich. Gospodarka turystyczna, rozwijająca się w odpowiedzi na popyt, należy do najważniejszych i najdynamiczniej rozwijających się sektorów gospodarki światowej.

Koncepcje rozwoju turystyki zasadniczo mieszczą się w głównych nurtach rozwoju ekonomicznego opartych na paradygmatach modernizacji, zależności, neoliberalizmu oraz rozwoju alternatywnego. Obserwowany ostatnio nacisk na promowanie rozwoju alternatywnego, niemasowego, opartego na lokalnych zasobach i podmiotach gospodarczych, służącego bezpośredniemu kontaktowi i szeroko pojętej wymianie dóbr, usług i wartości między gospodarzem i gośćmi, nie oznacza zaniku elementów pozostałych paradygmatów, ze wszystkimi pożądanymi i niepożądanymi cechami. A niezależnie od tego, że rozwój turystyki tworzy miejsca pracy i dochód, zwraca się uwagę na ujemne cechy: zagrożenie dla środowiska naturalnego, tradycyjnych społeczności i ich kultury czy wreszcie kwestię udziału w zyskach. W tej ostatniej sprawie zwłaszcza zwolennicy rozwoju alternatywnego nie mają wątpliwości, że turystyka formalna (masowa) prowadzi do przerzucania kosztów (środowiskowych, społecznych) na obszary recepcji i transferu większości zysków do touroperatorów z obszarów zamożnych, obszarów pochodzenia turystów. Problem ten eksponowany jest szczególnie silnie w relacjach globalnych – bogata Północ kontra biedne, rozwijające się Południe. Elementy tego zjawiska bez trudu zauważymy także w relacjach we-

wnątrzkrajowych (aglomeracja–obszary pozostałe). W tym drugim przypadku zjawisko ma mniej konfliktogenny charakter, co wynika zarówno z poczucia wspólnoty narodowej, jak i zwłaszcza mniejszych różnicowań dochodowych. Podobnie w układzie wewnątrzujnym rozwój turystyki jest postrzegany jako zjawisko pozytywne ekonomicznie, ale wymagające działań minimalizujących koszty środowiskowe. Planowanie przestrzenne uważa się w tym kontekście za ważne narzędzie łączenia korzyści ekonomicznych z turystyki z trwałym rozwojem (*Preparatory Study...*, 2006).

Zarówno bilans korzyści i kosztów rozwoju turystyki, jak też szanse osiągnięcia sukcesów w rozwoju gospodarki turystycznej zależą w gruncie rzeczy od tych samych czynników co rozwój ekonomiczny w ogóle. Do pierwszorzędnych zaliczyć należy przede wszystkim zdolność do wyłonienia autentycznego lidera, obdarzonego wizją i umiejętnościami mobilizowania innych do osiągania wspólnych celów. Gospodarka turystyczna jest częścią gospodarki w ogóle i tak samo jak inne jej sektory zależy od jakości kadry i przywództwa (elit). Nie mniej ważny jest czynnik kulturowy i jakość zbudowanego na nim systemu instytucjonalnego, który może być zorientowany prorozwojowo i wspierać rozwój turystyki poprzez odpowiednie przepisy, rozwiązania fiskalne i zachęty inwestycyjne, ale może też zwyczajnie nie sprzyjać przedsiębiorcom. Ważnymi elementami otoczenia instytucjonalnego są administracja oraz organizacje służące rozwojowi przedsiębiorczości (instytucje finansowe, doradcze, pośredniczące, badawczo-rozwojowe, oświatowe i inne). To od nich zależy w dużym stopniu nie tylko jakość strategii rozwojowych, lecz także zdolność efektywnego osiągnięcia wypracowanych celów.

Tradycyjnie przyjmuje się, że kluczowe znaczenie dla turystyki ma posiadanie stosownych zasobów. Przynajmniej w odniesieniu do turystyki o charakterze wypoczynkowym nie ma co do tego wątpliwości – morza, jeziora, góry stanowią ważny czynnik przyciągający turystów. Czy dysponowanie walorami turystycznymi jest wystarczające, by osiągnąć sukces? Z pewnością nie: przykład Koźuchowa, Drohiczyzna, Tykocina, Gór Świętokrzyskich czy Białorusi pokazuje, że zasoby turystyczne same w sobie niczego nie przesądzają, muszą być bowiem spełnione dodatkowe warunki. Z kolei Las Vegas to sztandarowy przykład wykreowania walorów.

Myśląc o rozwoju turystyki, należy odstąpić od tradycyjnego paradygmatu koncentrującego się na zasobach przyrodniczych jako podstawie i postrzegającego turystykę przede wszystkim jako wypoczynek. Turystyka jako czynnik sprzyjający rozwojowi ekonomicznemu powinna być przede wszystkim postrzegana jako gospodarka turystyczna, jeden ze szczególnie dynamicznych sektorów gospodarki oferujący swe produkty zainteresowanym klientom (turystom). Takie podejście, które wcale nie musi oznaczać ignorowania społecznych, politycznych i kulturowych aspektów turystyki, pozwoli znacznie lepiej zrozumieć tę dziedzinę i możliwości jej wykorzystania na potrzeby rozwoju. Za potrzebą nowego spojrzenia na turystykę w rozwoju regionalnym (i kraju) przemawiają też przewidywane zmiany w oczekiwaniach i kraju pochodzenia

turysty, równoległy rozwój turystyki globalnej i lokalnej, czy wreszcie obserwowana ewolucja produktów w kierunku spełniania oczekiwań w zakresie dostarczania rozrywki, silnych wrażeń i kształcenia. W konkurencji o globalnego i lokalnego turystę trzeba używać nowych strategii i instrumentów.

Literatura

- Amin A., Thrift N. (red.), 2000, *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*, Oxford: Oxford University Press.
- Bagdziński L., 1994, *Lokalna polityka gospodarcza w okresie transformacji systemowej*, Toruń: Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika.
- Bianchi R.V., 2004, „Towards a new political economy of global tourism” (w:) R. Sharpley, D.J. Telfer, *Tourism and Development. Concepts and Issues*, Clevedon, Buffalo–Toronto: Channel View Publications.
- Blakely E.J., Bradshaw T.K., 2002, *Planning Local Economic Development. Theory and Practice*, Thousand Oaks, California: Sage Publications Inc.
- Blinder A.S., 2006, „Offshoring – kolejna rewolucja przemysłowa”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 4.
- Butler R.W., 1980, „The concept of a tourism and cycle of evolution”, *Canadian Geographer*, nr 24.
- Butler R.W., 1990, „Alternative tourism: Pious hope or Trojan horse?”, *Journal of Travel Research*, nr 28 (3).
- Cohen E., 1972, „Towards a sociology of international tourism”, *Social Research*, nr 39.
- Derek M., 2007, „Od wioski rybackiej do turystycznej enklawy? Turystyka a rozwój lokalny na przykładzie Mikołajek”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 2.
- Domański R., 2002, *Gospodarka przestrzenna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Frank A., 1966, „The development of the underdevelopment”, *Monthly Review*, nr 18.
- Gaworecki W.W., 2003, *Turystyka*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Goeldner C.R., Ritchie B.J.R., 2006, *Tourism. Principles, Practices, Philosophies*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
- Gorzelał G., 2007, „Rozwój – region – polityka” (w:) G. Gorzelał, A. Tucholska (red.), *Rozwój, region, przestrzeń*, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego–EUROREG.
- Gorzelał G., Jałowiecki B., Dziemianowicz W., Roszkowski W., Zarycki T., 1998, „Dynamika i czynniki sukcesu lokalnego w Polsce” (w:) G. Gorzelał, B. Jałowiecki (red.), *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*, Warszawa: EUROREG (*Studia Regionalne i Lokalne*, nr 25).
- Gorzelał G., Jałowiecki B. (red.), 1998, *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*, Warszawa: EUROREG (*Studia Regionalne i Lokalne*, nr 25).

- Grosse T.G., 2002, „Przegląd koncepcji teoretycznych rozwoju regionalnego”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 1.
- Harrison L.E., Huntington S.P. (red.), 2003, *Kultura ma znaczenie: jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*, przeł. S. Dymczyk, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Hirszowicz M., Neyman E., 2004, „Nowa bieda w świecie obfitości”, *Kultura i Społeczeństwo*, nr 2.
- Hryniewicz J., 1998, „Wymiary rozwoju gospodarczego gmin” (w:) G. Gorzelak, B. Jałowiecki (red.), *Koniunktura gospodarcza i mobilizacja społeczna w gminach*, Warszawa: EUROREG (Studia Regionalne i Lokalne, nr 25).
- Hryniewicz J.T., 2004, *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Jałowiecki B. (red.), 1995, *Turystyka na obszarach wiejskich Polski*, Warszawa: EUROREG (raport w ramach Phare TOURIN II).
- Jałowiecki B., 2000, *Społeczna przestrzeń metropolii*, Warszawa: EUROREG UW, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Jarosz M. (red.), 2005, *Wygrani i przegrani polskiej transformacji*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Keating M., Loughlin J., Deschouwer K., 2003, *Culture, Institutions and Economic Development, A Study of Eight European Regions*, Cheltenham, UK–Northampton, USA: Edward Elgar.
- Kot J., 2003, *Zarządzanie rozwojem gmin a polityka planowania strategicznego*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kowalczyk A., 2000, *Geografia turystyki*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kozak M., 2006, „Konkurencyjność turystyczna polskich regionów”, *Studia Regionalne i Lokalne*, nr 3.
- Kozak M., 2007, „Rola funduszy strukturalnych w rozwoju regionów” (w:) G. Gorzelak (red.), *Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”.
- Krzysztofek K., Szczepański M.S., 2002, *Zrozumieć rozwój – od społeczeństw tradycyjnych do informacyjnych*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kukliński A., 2007, „Towards a new model of regional policy” (w:) M. Landabaso, A. Kukliński, C. Roman (red.), *Europe – Reflections on Social Capital, Innovation and Regional Development*, Nowy Sącz: Wyższa Szkoła Biznesu – National-Louis University.
- Landes D.S., 2005, *Bogactwo i nędza narodów: dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy*, przeł. H. Jankowska, Warszawa: Muza SA.
- Liszewski S., 1995, „Przestrzeń turystyczna”, *Turyzm*, nr 5 (2).
- Lösch A., 1961, *Gospodarka przestrzenna – teoria lokalizacji*, Warszawa: PWE.
- Malecki E.J., 1997, *Technology and Economic Development. The Dynamics of Local, Regional and National Competitiveness*, London: Longman.

- Markowski T., 1999, *Zarządzanie rozwojem miast*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mason P., 2003, *Tourism Impacts, Planning and Management*, Oxford–Burlington: Elsevier Butterworth-Heinemann.
- Miossec J.M., 1977, „Un modèle de l'espace touristique”, *L'Espace Géographique*, nr 1 (za: Suprewicz J., 2005, *Socjologia turystyki*, Lublin: Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej).
- Myrdal G., 1957, *Economic Theory and Underdeveloped Regions*, London: Duckworth.
- Novelli M. (red.), 2005, *Niche Tourism. Contemporary Issues, Trends and Cases*, Oxford: Elsevier, Butterworth-Heinemann.
- Pietrzyk I., 2000, *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Porter M.E., 2001, *Porter o konkurencji*, Warszawa: PTE.
- Preparatory Study of Spatially Relevant Aspects of Tourism*, ESPON Project 1.4.5, 2006, Final Report.
- Przeclawski K., 1979, *Socjologiczne problemy turystyki*, Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Putnam R., 1995, *Demokracja w działaniu*, przeł. J. Szacki, Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Putnam R., 2000, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon and Schuster.
- Sharpley R., Telfer D.J., 2004, *Tourism and Development. Concepts and Issues*, Clevedon, Buffalo–Toronto: Channel View Publications.
- Suprewicz J., 2005, *Socjologia turystyki*, Lublin: Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej.
- Stawasz D. (red.), 2004, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju regionu – teoria i praktyka*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Sztompka P., 2002, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków: Wydawnictwo „Znak”.
- Szul R., 2007, *Teorie i koncepcje w polityce regionalnej*, w: G. Gorzelak, A. Tucholska (red.), *Rozwój, region, przestrzeń*, Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego–EUROREG.
- Toffler A., 1997, *Trzecia fala*, przeł. E. Woydyło, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Weber A., 1909, *Theory of the Location of Industries*, Chicago: University of Chicago Press.
- WTO (World Tourism Organization), 1980, *Manila Declaration on World Tourism*, Madrid: WTO.
- Zaręba D., 2006, *Ekoturystyka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

CONCEPTS OF TOURISM DEVELOPMENT

Dynamic tourism development has resulted in equally dynamic growth of tourism industry, being the major source of income. Tourism development strategies are based on different concepts of economic growth which do not answer all questions. Among them is the issue of success factors: what makes certain localities enjoy fast tourism development while other similar places have problems? Against many beliefs on the significance of natural resources, more important are cultural assets and in particular development of tourist infrastructure and products. Having this in mind one should look for success factors in quality of human resources, elites and leadership.